

MARCIN KRAWCZUK

Wydział Orientalistyczny, Uniwersytet Warszawski

Etiopskie komentarze do tekstów biblijnych i liturgicznych. Biblia i jej egzegeza w chrześcijańskiej Etiopii

Etiopski Kościół Ortodoksyjny jest jedną z najstarszych, a jednocześnie najmniej znanych i – by użyć popularnego określenia – egzotycznych wspólnot chrześcijańskich świata¹. Choć pewne elementy etiopskiej obyczajowości religijnej zostały odnotowane już dawno i wiedza o nich jest w pewnym stopniu rozpowszechniona (wspomnieć można np. etiopską tradycję dotyczącą Arki Przymierza, która miała być przechowywana w kościele w etiopskim mieście Aksum), to literatura i tradycja intelektualna Etiopii jest znana tylko w wąskim kręgu specjalistów. W niniejszym artykule chciałbym przyrzeć się jednemu z elementów etiopskiej tradycji kościelnej, a mianowicie komentarzom do dzieł biblijnych i liturgicznych.

Trzeba na początku wspomnieć, iż w odróżnieniu od reszty Afryki Etiopia może poszczycić się nieprzerwaną tradycją piśmiennictwa, sięgającą czasów przed naszą erą. Do czasu sprowadzenia do Etiopii pras drukarskich w XIX w. przez protektanckich misjonarzy², praktycznie całe piśmiennictwo Etiopii było utrwalane na pergaminowych rękopisach. Oprócz tego stosowano również, zwłaszcza w starożytności, inskrypcje w kamieniu. Jedynym językiem piśmiennictwa w chrześcijańskiej Etiopii był gyyz (z angielska *ge'ez*, zwany też etiopskim klasycznym). Na literaturę

¹ Bardzo użyteczny skrót dziejów Kościoła Etiopskiego przedstawił D. CRUMMEY, *Church and nation: the Ethiopian Orthodox Tāwahedo Church (from the thirteenth to the twentieth century)*, w: M. ANGOLD (red.) *The Cambridge History of Christianity*, t. V, *Eastern Christianity*, Cambridge 2008, s. 457–487. Z prac polskojęzycznych zob. np. S. KUR, *Kościół Etiopski*, w: M. DOBKOWSKI (red.) *Kościół, wspólnota, herezje: szkice z tradycji chrześcijańskiej*, Warszawa 1997, s. 26–31.

² Na temat historii drukarstwa zob. É. FICQUET, SHIFERAW BEKELE, *Le marché du livre éthiopien à l'épreuve de la diversité*, „Politique Africaine” 99(2005), nr 3, s. 85–86.

w języku gyyz składają się dzieła oryginalne oraz tłumaczenia dokonywane z greki bądź arabskiego, a praktycznie cała literatura ma charakter kościelny³.

Centralna rola Biblii w piśmiennictwie etiopskim nie podlega żadnej dyskusji. Przejawia się ona choćby w ogromnej liczbie cytatów biblijnych, którymi przetykane są wszystkie gatunki etiopskiej literatury. Pismo Święte zostało przełożone na etiopski z greki, a wersją przyjętą jako podstawa przekładu była Septuaginta. Dokonanie przekładu Biblii miało miejsce zapewne między III a VI w.⁴ Tekst etiopski poddawany był wielokrotnie rewizjom. Służyły one np. uzgodnieniu go z tekstem używanym w Kościele Koptyjskim, kościele, którego diecezją Kościół Etiopski był formalnie przez całe swoje dzieje aż do 1959 r. Kościół Etiopski posiada również unikalny w skali całego chrześcijaństwa kanon Biblii, do którego włączone zostały liczne apokryfy. Są wśród nich i takie, które zaginęły w wersjach innych niż etiopska⁵.

Tam, gdzie pojawia się Biblia, musi również pojawić się jej interpretacja z uwagi na obcość kulturową i językową tekstu biblijnego. Już sam proces tłumaczenia nieuchronnie zakłada podejmowanie decyzji interpretacyjnych, w tym niektórych o istotnym teologicznym znaczeniu. Przykładowo: w tych fragmentach Ewangelii, gdzie w oryginale Jezus „pyta”, Etiopczycy dość konsekwentnie zastępowali czasownik „pytać” słowem „mówić”, jakby podkreślając jego wszechwiedzę⁶. Ponadto w tradycji etiopskiej jest przyjętą praktyką, że skrybowie modyfikują tekst biblijny, gdy uznają go za niezrozumiały bądź aby lepiej pasował do kontekstu, w którym jest cytowany⁷.

Pośród piśmiennictwa etiopskiego w języku gyyz znajdujemy liczne dzieła poświęcone egzegezie Biblii, określane etiopskim słowem *tərg'āme*, oznaczającym dosłownie „tłumaczenie”. Najstarsze tego typu teksty znane są z rękopisów pochodzących z XVI w. Przeważnie jeden rękopis zawiera komentarz do jednej księgi biblijnej, zdarzają się jednak komentarze tylko do konkretnego fragmentu⁸. Większość komentarzy jest anonimowa, niektóre jednak przypisane są konkretnym Ojcom

³ Nie ma do dzisiaj, niestety, dobrej syntezy wiedzy o piśmiennictwie chrześcijańskiej Etiopii. Standardowym dziełem referencyjnym pozostaje mimo wielu niedoskonałości: E. CERULLI, *La letteratura etiopica. Con un saggio sull' Oriente Cristiano*, Milano 1968.

⁴ M.A. KNIBB, *Translating the Bible: the Ethiopic version of the Old Testament*, Oxford – New York, 1999.

⁵ Na temat kształtowania się kanonu biblijnego w Etiopii zob. P. BRANDT, *Geflecht aus 81 Büchern: zur variantenreichen Gestalt des äthiopischen Bibelkanons*, „Aethiopica” 3 (2000), s. 79–115.

⁶ R. ZUURMOND, *The textual background of the Gospel of Matthew in Ge'ez*, „Aethiopica” 4 (2001), s. 35. Idea wszechwiedzy Jezusa widoczna jest zwłaszcza w Ewangelii według Jana, por. np. J 6,6 i J 16,30.

⁷ S. UHLIG, *Die Schrifttradition in äthiopischen Anaphoren*, w: S. UHLIG, BAIRU TAFLA (red.), *Collectanea Aethiopica*, Stuttgart 1988, s. 187.

⁸ Przykładowo: rękopis z Biblioteki Narodowej Francji w Paryżu o sygn. BN Éth. 64 zawiera komentarz do błogosławieństw Mojżesza (Pwt 33) i Jakuba (Rdz 48–49). Tekst ten został opublikowany w: R. BEYLOT, *Commentaire éthiopien sur les bénédictions de Moïse et de Jacob*, Louvain 1979.

Kościół, w tym szczególnie często Janowi Chryzostomowi⁹. Ciągle brakuje jednak badań wskazujących, które etiopskie komentarze są rzeczywiście przekładami patrystycznymi, które zaś są tylko fałszywymi atrybucjami. Bodaj najważniejsze dzieło tego gatunku to *Tərgʷāme Wangel* („Tłumaczenie Ewangelii”) przełożone z arabskiego na gyyz w pierwszej połowie XVI w. i zawierające komentarze do Ewangelii autorstwa Ojców Kościoła, takich jak Jan Chryzostom, Cyryl Aleksandryjski czy Grzegorz z Nazjanzu¹⁰. Przełożone z arabskiego dzieła o charakterze egzegetycznym wchodzi również w skład większych kompilacji, takich jak np. *Haymānota 'abaw* („Wiara ojców”) – obszernego *florilegium* patrystycznego pochodzenia koptyjskiego. Wreszcie istnieją dzieła, które – choć nie określone jako *tərgʷāme* – składają się niemal wyłącznie z objaśnień do wersetów Pisma Świętego. Przykładem takiego utworu jest m.in. pochodzące z XV w. *Məṣḥafa məṣṭir samāy wa-mədr* („Księga tajemnic nieba i ziemi”)¹¹.

Geneza i znaczenie komentarzy *andəmta*

W chrześcijańskim piśmiennictwie Etiopii występuje jednak również inny rodzaj komentarzy biblijnych, a mianowicie komentarze spisywane w języku amharskim zwane *andəmta*. W ostatnich latach ten rodzaj komentarzy wzbudza duże zainteresowanie badaczy i wiele tekstów doczekało się publikacji i opracowania. *Andəmta* jest zjawiskiem z pogranicza kultury ustnej i piśmiennej, które wiąże się z dwoma fenomenami: tradycyjnym etiopskim szkolnictwem kościelnym i wzrostem znaczenia języka amharskiego w Etiopii.

Szkoły przykościelne były aż do XX w. jedynymi edukacyjnymi instytucjami w chrześcijańskiej Etiopii¹². Mimo rozpowszechnienia się nowoczesnej edukacji tradycyjne szkoły stanowią ciągle element etiopskiego pejzażu. Naukę w nich mogą pobierać tylko chłopcy. Podstawową edukację odbierają oni przy kościele w rodzinnej wiosce. W celu zdobycia wyższych kwalifikacji muszą udać się do wyspecjalizowanego ośrodka z dala od miejsca zamieszkania. Podjęcie nauki na wyższym szczeblu z reguły połączone jest z wyświęceniem na diakona, księdza bądź *dəbtāra*, czyli, w przybliżeniu, wędrownego świętego męża. Zasadniczo wyróżnia się trzy podstawowe specjalizacje wyższej edukacji kościelnej: *zema bet*, czyli muzyka ko-

⁹ W. WITAKOWSKI, *The Ethiopic life of John Chrysostom*, w: M. WALLRAFF, R. BRÄNDLE (red.), *Chrysostomosbilder in 1600 Jahren. Facetten der Wirkungsgeschichte eines Kirchenvaters*, Berlin – New York 2008.

¹⁰ G. LUSINI, *Appunti sulla patristica greca in tradizione etiopica*, „Studi Classici e Orientali” 38 (1988), s. 472–473.

¹¹ J. PERRUCHON, *Le livre des mystères du ciel et de la terre*, Paris 1947.

¹² Pierwszą szkołą opartą na wzorcach europejskich założył cesarz Menelik II w 1908 r. Była to część jego szeroko zakrojonych działań zmierzających do modernizacji Etiopii – por. A. BARTNICKI, J. MANTEL-NIECKO, *Historia Etiopii*, Wrocław 1987, s. 327.

ścielna, *qane bet*, czyli układanie i wykonywanie poezji liturgicznej oraz najbardziej nas tu interesujący *māshaf bet*, czyli badanie ksiąg¹³.

Pełen okres nauki na poziomie *māshaf bet* trwać może nawet piętnaście lat. Księgi będące przedmiotem egzegezy podzielone są na cztery grupy: Stary Testament, Nowy Testament, pisma Ojców Kościoła i prawo kanoniczne¹⁴. Sposób nauki opiera się na przekazie ustnym¹⁵. Nauczyciel odczytuje stosowne słowo bądź fragment w liturgicznym języku gyyz, a następnie przytacza rozmaite wyjaśnienia danego fragmentu. Nazwa komentarzy utworzona jest od amharskiego słowa *and* – „jeden” i odnosi się do tradycyjnej formuły podawania wyjaśnień „jeden mówi..., inny zaś mówi...”¹⁶.

Podobnie jak w tradycji żydowskiej, szczególnie wybitni nauczyciele zdobywają sławę, a ich imiona trwają w pamięci pokoleń uczniów. Daje się także zauważyć swoistą specjalizację geograficzną, w której poszczególne prowincje Etiopii (czy ściślej, jej chrześcijańskiej części) słyną z konkretnej dyscypliny np. Gojjam z nauki improwizowania poezji, a Təgray z nauki interpretacji¹⁷. W latach 40. XX wieku rząd Etiopii podjął próbę modernizacji tradycyjnego szkolnictwa, tworząc przy katedrze Świętej Trójcy w Addis Abebie seminarium duchowne, ale nie zagroziło to pozycji tradycyjnych uczonych utrzymujących się z datków wiernych¹⁸.

Przez długi czas chrześcijańska kultura Etiopii funkcjonowała w warunkach swoistej dyglosji: gyyz był językiem piśmiennictwa i liturgii rozumianym tylko przez nieliczną wykształconą mniejszość, amharski zaś był językiem komunikacji (poza najbardziej wysuniętą na północ częścią Wyżyny Abisyńskiej, gdzie funkcję tę pełnił język *tigrinia*). Impulsem do zmiany tej sytuacji była działająca w Etiopii w latach 1556–1632 misja jezuicka¹⁹. Po raz pierwszy dominacja ortodoksyjnego chrześcijaństwa została zagrożona. Gdy niebezpieczeństwo zostało zażegnane, Kościół Etiopski zrozumiał, że aby lepiej komunikować się z wiernymi, musi uciec się do produkcji tekstów w języku amharskim. Zaczęły wówczas powstawać pierwsze dłuższe teksty w języku amharskim: traktaty apologetyczne i przekłady ważnych dzieł literatury *gə'əz*²⁰.

¹³ S. PANKHURST, *Z kraju królowej Saby*, tłum. W. Hensel, Warszawa 1977, s. 124–137.

¹⁴ D. NOSNITSIN, *Äthiopische Literatur in Gə'əz*, w: A. MARX (red.), *Steh auf und geh nach Süden. 2000 Christentum in Äthiopien*, Tübingen 2007, s. 68.

¹⁵ Zgodnie z tradycją uczniowi nie wolno w ogóle pisać w obecności nauczyciela.

¹⁶ SAYFÄ SELLÄSE YOHANNES, *Yä-andämta tərg'ame bā-Ityopya bahal-anna təmhərt*, „Ethiopian Review of Cultures” 4/5 (1994), s. 121–122. Co ciekawe, artykuł ten, pisany z punktu widzenia religijnego Etiopczyka, wywodzi taką metodę wprost od żydowskich rabinów.

¹⁷ F. HEYER, *Die Kirche Äthiopiens*, Berlin – New York 1971, s. 110–113.

¹⁸ Ch. CHAILLOT, *The Ethiopian Orthodox Tewahedo Church tradition*, Paris 2002, s. 97–99.

¹⁹ Literatura dotycząca misji jezuickiej jest bardzo obszerna. Godne polecenia opracowania monograficzne to: P. CARAMAN, *The lost empire: the story of the Jesuits in Ethiopia, 1555–1634*, Notre Dame 1985, H. PENNEC, *Des jésuites au royaume du prêtre Jean – Éthiopie*, Lisboa 2003.

²⁰ E. CERULLI, *La letteratura etiopica*, s. 152–153.

Gdy pojawiła się już idea pisania po amharsku, wykorzystano ten język także do spisywania tekstów pełniących funkcje, które można by określić jako pomocnicze. Kompilowano zatem słowniki gyyz-amharskie, teksty o charakterze medycznym i magicznym (w owym czasie obie dziedziny były ściśle splecione), a wreszcie – zainicjowano spisywanie ustnie przekazywanych komentarzy²¹.

Powyższy sposób przekazu tekstów spowodował m.in., że nauka europejska stosunkowo późno zdała sobie sprawę z istnienia komentarzy *andamta*. Chociaż badania nad tekstami etiopskimi są prowadzone już od XVI w.²², do czasów nowożytnych opierały się one wyłącznie na wykorzystywaniu rękopisów zgromadzonych w europejskich bibliotekach²³. Przeważająca większość z nich to rękopisy w języku gyyz, te bowiem były z racji swojej zawartości bardziej interesujące z punktu widzenia biblistyki, patrystyki czy historii, jak również – co nie bez znaczenia – były bardziej atrakcyjne wizualnie od rękopisów amharskich, choćby ze względu na iluminacje. Wyjątkiem wśród zbieraczy etiopskich rękopisów był Antoine d'Abbadie (przywiezione przezeń rękopisy znajdują się obecnie w Bibliotece Narodowej Francji w Paryżu), doskonale zaznajomiony z tradycjami i językami Etiopii, który jako pierwszy Europejczyk zainteresował się komentarzami *andamta* i przywiózł ich egzemplarze do Europy²⁴.

Faktyczny przełom w badaniach i odkrycie *andamta* dla nauki wiąże się z osobą Rogera Cowleya (1940–1988). Ten protestancki misjonarz podczas swojej działalności w Etiopii zamawiał u uczonych mnichów rękopisy komentarzy, którym poświęcił dwie fundamentalne książki²⁵. Przetarcie szlaków przez tego wielkiego angielskiego uczonego w połączeniu ze zwiększoną dostępnością Etiopii dla uczonych i jej modernizacją (komentarze od połowy lat 50. zaczęły być drukowane przez wydawnictwo *Tānsā'e zaGubā'e* – oficjalną drukarnię patriarchatu w Addis Abebie) sprawiło, iż od pewnego czasu dysponujemy już sporą liczbą monografii poświęconej tej tematyce²⁶. Pojawiła się także niezwykle interesująca publikacja,

²¹ L. RICCI, *Literature dell' Etiopia*, w: O. BOTTI (red.), *Storia delle letterature d'Oriente*, Firenze 1969, s. 851–853.

²² Pierwszym drukiem w piśmie etiopskim był psalterz wydany przez Johannes Potkena w 1513 r.

²³ Największe kolekcje rękopisów etiopskich znajdują się w Bibliotece Narodowej Francji w Paryżu (około 1000), w rzymskiej *Bibliotheca Apostolica Vaticana* (około 970) oraz w londyńskiej *British Library* (około 620).

²⁴ C. BOSC-TIESSÉ, A. WION, *Les manuscrits éthiopiens d'Antoine d'Abbadie à la Bibliothèque nationale de France. Collecte, copie et étude*, w: J. DERCOURT (red.), *Antoine d'Abbadie, 1810–1897. De l'Abyssinie au Pays basque, voyage d'une vie*, Biarritz 2010, s. 106.

²⁵ *The traditional interpretation of the Apocalypse of St. John in the Ethiopian Orthodox Church*. Cambridge 1983, *Ethiopian Biblical interpretation. A study in exegetical tradition and hermeneutics*. Cambridge 1988.

²⁶ Najważniejsze pozycje w porządku chronologicznym: WELDETENSAE ANDEBERHAN, *Commentari etiopici sul libro del profeta Osea: edizione critica da mss inediti, principi ermeneutici, temi teologici*, Wiesbaden 1994; K. STOFFREGEN-PEDERSEN, *Traditional Ethiopian exegesis of the Book of Psalms*, Wiesbaden 1995; V. BÖLL, *„Unsere Herrin Maria“: die traditionelle äthiopische Exegese der Marienanaphora des Cyriacus von Behnesa*, Wiesbaden 1998; M.A. GARCÍA RODRIGUEZ, *Ethiopian Biblical*

w której edycji krytycznej etiopskiego tekstu jednej z ksiąg biblijnych towarzyszyło wydanie komentarza *andämta* do niej²⁷ – nieco podobnie jak Biblia hebrajska bywa wydawana razem z komentarzem Rasziego. Niedawno w ramach finansowanego przez *British Library* programu *Endangered Archives* poddano digitalizacji zespół siedemdziesięciu rękopisów, które zawierają komentarze *andämta* spisane w klasztorach etiopskich prowincji Gojjam i Gondär, uważanych za najlepsze ośrodki tradycji egzegetycznej.

Komentarze te mają spore znaczenie w badaniach nad językiem amharskim, są bowiem jednymi z najstarszych zabytków tego języka, który dopiero w XIX w. zaczął być powszechnie używany w piśmie. Zachowało się w nich ponadto wiele cech dialektalnych, które współcześnie nie występują w standardowym literackim amharskim opartym na dialekcie prowincji Šäwa²⁸.

Przedmiotem egzegezy w komentarzach *andämta* jest najczęściej Pismo Święte; nie ma przy tym szczególnych różnic w stosowanej metodzie pomiędzy komentarzami do Starego a Nowego Testamentu. Komentarze mogą jednak również dotyczyć tekstów liturgicznych, takich jak anafory²⁹ czy hymny wykorzystywane w liturgii. Tego rodzaju komentarze są szczególnie cennym źródłem do poznania etiopskiej teologii. Ponadto istnieją również komentarze *andämta* do *Fäṭṭa nagašt* („Prawo królów”), czyli podstawowego etiopskiego korpusu prawa kanonicznego³⁰, a także do przetłumaczonych na gyz dzieł dwóch najbardziej czczonych w Etiopii Ojców Kościoła: Jana Chryzostoma i Cyryla Aleksandryjskiego³¹. W systemie tradycyjnego szkolnictwa nauka komentarzy biblijnych stanowi wstęp do *mäṣṣaf bet*, zaś teksty liturgiczne i patrystyczne omawiane są na wyższych szczeblach nauki.

Techniki egzegezy w komentarzach *andämta*

Materiał w komentarzach *andämta* prezentowany jest w trzech etapach. Wykład rozpoczyna się od *zär näbab* („nasienie lektury”), czyli cytatu z komentowanego

commentaries on the prophet Micah, Wiesbaden 1999; MERSHA ALEHEGNE, *The Ethiopian commentary on the Book of Genesis: critical edition and translation*, Wiesbaden 2011.

²⁷ TEDROS ABRAHA, *La lettera ai Romani: testo e commentari della versione etiopica*, Wiesbaden 2001.

²⁸ S. STRELCYN, *Matériaux pour l'étude de l'ancien amharique*, „Journal of Semitic Studies” 9.1 (1964).

²⁹ Kościół Etiopski ma aż dwadzieścia anafor, z czego około czteremastu to oryginalne etiopskie kompozycje. Por. E. HAMMERSCHMIDT, *Studies in the Ethiopic anaphoras*, Berlin 1961, s. 23–24.

³⁰ Na jego temat zob. m.in. Z. AUGUSTYNIAK, *Od poddanych do społeczeństwa obywatelskiego. Ewolucja w postrzeganiu mieszkańców Etiopii na podstawie najważniejszych kodeksów prawnych*, w: M. KLIMIUK (red.), *Azja i Afryka. Religie, kultury, języki*, Warszawa 2013, s. 231–233.

³¹ V. BÖLL, *Die amharischen andämta Kommentare zur Liturgie und zur Bibel*, w: V. BÖLL, D. NOSNITSIN, T. RAVE, W.G.C. SMIDT, E. SOKOLINSKAIA (red.), *Studia Aethiopica in honor of Siegbert Uhlig on the occasion of his 65th birthday*, Wiesbaden 2004, s. 27.

tekstu w języku gyyz. Możliwe jest też w tym miejscu podanie alternatywnych wersji tekstu³². Po tym etapie następuje *zayabe* („to, co mówi”), czyli amharskie tłumaczenie słowa lub frazy *ga'az*, przeważnie w kilku wariantach. Wreszcie następuje część najważniejsza, czyli *targ'āme ḥatatā* („objaśnienie pytania”).

Analizując stosowane w *andamta* metody egzegetyczne, Roger Cowley podzielił je na gramatyczne i objaśniające³³. Egzegeza gramatyczna może wykorzystywać takie zjawiska, jak wieloznaczność słów gyyz (np. słowo *warḥ* znaczy w tym języku zarówno „miesiąc”, jak i „księżyc”, natomiast amharski ściśle rozróżnia te dwa znaczenia) czy też występujące w tym języku homonimy i słowa o podobnym brzmieniu (np. *sab'* „ludzie” i *sab'* „siedemdziesiąt”). Egzegeza objaśniająca natomiast wykorzystuje kojarzenie ze sobą różnych pojęć ze względu na występującą w nich liczbę (np. siedem filarów mądrości z Prz 9,1 i siedem dni stworzenia) lub interpretację symboliczną i alegoryczną.

Aby lepiej zilustrować powyższe rozważanie, warto przytoczyć dwa krótkie fragmenty autentycznych komentarzy. Oto fragment komentarza do Rdz 1,27-28³⁴:

I stworzył Pan człowieka na podobieństwo Pana. Pan stworzył Adama na własne podobieństwo. Skoro to Ojciec [stworzył Adama], stworzył go na podobieństwo Syna i Ducha Świętego. Inni mówią, że skoro to Syn [go stworzył], stworzył go na podobieństwo Ojca i Ducha Świętego. Inni mówią, że skoro to Duch Święty [go stworzył], stworzył go na podobieństwo Ojca i Syna. Dlaczego stworzył [człowieka] o świecie a pozostałe [stworzenia] o zmiernych? Po zmiernych następuje ciemność. To znaczy, że one są nierozumne. Po świecie następuje światłość. To znaczy, że on [człowiek] jest rozumny. Dlaczego te pozostałe stworzył najpierw, a jego później? Zgodnie ze zwyczajem ludzkim [tak jak] bogacz przygotowywany jedzenie, zaprasza ludzi [podobnie] Pan stworzywszy pożywienie, stworzył jego później. Nawet jeśli tak jest, dlaczego stworzył je, sprawiwszy, że on chodzi wyprostowany, a one chodzą zgięte? Jest to symbol władcy i poddanego. Jeden [powiada]: one nie mają nadziei na zmartwychwstanie. On zaś ma nadzieję na zmartwychwstanie. **Uczył ich męczyzn** i **kobieta**. Stworzył ich męczyzn i kobietą, pod taką nazwą są znani dzisiaj. Jeden powiada: Ona jest w jego naturze³⁵. Pobłogosławił ich i rzekł im: bądźcie liczni i rozmnażajcie się. **Zapełnicie ziemię i uczynicie ją sobie poddaną.** Należy powiedzieć: rozkazał im – bądźcie

³² Praktyki skrybów etiopskich (np. fakt, iż sporządzając rękopis, przepisują z możliwie najnowszego rękopisu) sprawiają, że pod względem filologicznym między tekstami jednego dzieła występują nierzadko duże rozbieżności. Por. A. BAUSI, „Philology” as textual criticism. „Normalization” of *Ethiopian studies*, „Ethiopian Philology” 1, 1 (2008), s. 29–31

³³ R. COWLEY, *The traditional interpretation*, s. 46–53.

³⁴ Oryginał w: *tamże*, s. 215. Fragmenty, które w oryginale są w języku gyyz, zostały pogrubione, pozostałe są w języku amharskim. Fragmenty podkreślone to cytaty z komentowanego tekstu. Tłumaczenie jest możliwie dosłowne nawet kosztem elegancji stylu, aby zobrazować sposób prezentacji materiału w oryginale.

³⁵ Jako „natura” tłumacząc silnie nacechowany teologicznie etiopski termin *bāhray* Por. A. DILLMANN, *Lexicon linguae aethiopicæ cum indice latino*, Lipsiae 1865, kol. 494 – „non tantum pro *hypostasi* vel *pesona* sed etiam pro *natura* ab Abyssinis accipi”.

liczni. **Zapełnijcie ziemię i uczyńcie ją sobie poddaną.** Rozkazał im: napełnij ziemię, zapanuj nad nią. **Radźcie sędziami nad rybami morskimi i zwierzętami na ziemi.** Rozkazał im, aby panowali nad rybami i zwierzętami na ziemi.

W przedstawionym fragmencie widać wyraźnie, iż *andamta* pełni podwójną funkcję. Po pierwsze dostarcza ona wyjaśnień dla osób, które nie znają języka *gyz* dostatecznie, by czytać w nim Biblię. Co ważniejsze, dostarcza również głębokiej, symbolicznej interpretacji dotyczącej fundamentalnych założeń teologicznych. W początkowym fragmencie egzegeta akcentuje bardzo mocno jedność i tożsamość osób Trójcy Świętej. Specyficzna peryferyjna pozycja Kościoła Etiopskiego sprawiła, iż wiele spośród ważnych sporów teologicznych do Etiopii nigdy nie dotarło (jak na przykład spór o pelagianizm czy ikonoklazm). Jednak teologia trynitarna była w Etiopii przedmiotem gorących debat, w niektórych okresach bowiem zdarzały się grupy mnichów przyznające poszczególnym osobom Trójcy Świętej nierównoważną pozycję³⁶.

Jak wspomniano, *andamta* może również odnosić się do tekstów innych niż biblijny. Oto fragment komentarza do *Wəddāse Māryām* („Pochwały Marii”), krótkiego oficjum maryjnego, pochodzącego prawdopodobnie z XV wieku i włączonego do liturgii Kościoła Etiopskiego³⁷:

Brama wschodnia jest Maria Dziewica. Maria jest wschodnią bramą. Czwartego dnia [Pan] uniósł bramę. Czwartego dnia w czwartym kekros³⁸ stała się światłość. W czwartym wieku od czwartego pokolenia Judy stało się światło [czyli] Pan za sprawą tej, która go urodziła. **Czyste zaślubiny, święte gody.** Należy rozumieć: jej oblubieniec. Jej oblubieniec jest czysty i jest [oto] dom zaślubin. Komentarz: w domu zaślubin robi się cztery rzeczy: śpiew, rozmowę, jedzenie i picie. Ma miejsce w nim **zjednoczenie oblubieńca i oblubienicy.** Jedzenie i picie powiada jeden, to jego ciało i krew, śpiew i rozmowa to cuda. **Zjednoczenie oblubieńca i oblubienicy** [oznacza] że natura ludzka i boska stały się jednością. Tak jak rodzina oblubieńca i rodzina oblubienicy stają się jednością, [podobnie] jednością stają się człowiek i aniołowie, człowiek i Pan, dusza i ciało, naród [wybrany?] i narody. **Spojrzał ojciec z nieba.** Ojciec będąc w niebie, spojrzał i spojrzał. **I nie znalazł takiej jak Ty.** Nie znalazł takiej jak Ty.

³⁶ P. PIOVANELLI, *Les controverses théologiques sous le roi Zar'a Yā'qob et la mise en place du monophysitisme éthiopien*, w: *La controverse religieuse et ses formes*, A. LE BOULLEC (red.), Paris 1995, s. 189–227.

³⁷ Oryginał w: *Wəddāse Maryam qəddus Efrem yāddārräsāw: kāqādmō abbatočē siwārd siwarrād yāmāftaw nābabunna tərǧ'ame* [Pochwała Marii napisana przez świętego Efrema: tłumaczenie i objaśnienie przekazane w tradycji przez dawnych ojców], Addis Abāba 1983 [=1990/1991]. Tekst oficjum został przetłumaczony na język polski przez ks. prof. Stanisława Kura, zob. H. PAPROCKI (red.), *Teksty o Matce Bożej: kościoły przedchalcedońskie*, Niepokalanów 1995, s. 37–47.

³⁸ Jednostka czasu obejmująca sześćdziesiątą część dnia, czyli dwanaście minut.

Fragment ten ukazuje z kolei wielką wagę, jaką komentarze *andämta* przywiązują do symbolicznej interpretacji liczb. Komentowany tu fragment przeznaczony jest do odśpiewania w środę, której nazwa zarówno w gyyz jak w amharskim zawiera w sobie liczebnik „cztery”, wielokrotnie przywoływany w komentarzu. Kolejna bardzo charakterystyczna technika egzegetyczna to odwołanie się do realiów kulturowych znanych słuchaczom i czytelnikom, w tym wypadku do wesela. W powyższym fragmencie egzegeta dokonuje swoistej interwencji, poprawki w tekście („należy rozumieć”), co jest praktyką w Etiopii przyjętą i w niczym nie umniejsza świętego charakteru tekstu. Kluczowym zagadnieniem teologicznym w tym fragmencie jest prezentacja etiopskiej przedchalcedońskiej chrystologii głoszącej pełne zjednoczenie w Chrystusie natury boskiej i ludzkiej³⁹.

Tradycja etiopskich komentarzy liturgicznych nie rozwinęła się w izolacji od reszty świata chrześcijańskiego. Jak wiadomo, w starożytności chrześcijańskiej istniały dwie wielkie i wpływowe szkoły egzegezy biblijnej różniące się swoim podejściem do Biblii. Uczeni z Aleksandrii, zainspirowani Filonem z Aleksandrii i grecką filozofią, przywiązywali wagę do alegorycznej wykładni Starego Testamentu. Egzegeci antiocheńscy zaś tacy jak Lucjan z Antiochii czy Teodor z Mopsuetii przejawiali podejście bardziej krytyczne, stosowali metodę egzegezy opartą na dociekaniach filologicznych i historycznych⁴⁰. Choć może wydać się to nieco paradoksalne, zważywszy wspomniane silne związki Etiopii z patriarchatem aleksandryjskim, to szkoła antiocheńska o wiele silniej wpłynęła na charakter komentarzy *andämta*.

Analizując etiopski komentarz do Księgi Psalmów, Kirsten Stoffregen Pedersen zauważyła dwie jego cechy, które można wyjaśnić tylko wpływem pism Teodora z Mopsuetii. Po pierwsze, wiele etiopskich rękopiśmiennych psalterzy używa nie tytułów psalmów przetłumaczonych z Septuaginty, ale wziętych właśnie z pism antiocheńskiego egzegety. Po drugie, również w zgodzie z jego dziełami, ostrożnie podchodzącymi do kwestii zapowiedzi mesjańskich w Starym Testamencie, tylko czterem psalmom (Ps 2, 8, 44 i 109) komentator etiopski nadaje wyraźną interpretację chrystologiczną⁴¹.

Sam pionier badań nad *andämta* Roger Cowley pisał o „wyraźnej literackiej ciągłości i wspólnocie myśli” między *andämta* a autorami ze środowiska antiocheńskiego takimi jak wspomniani Lucjan i Teodor, ale też Diodor, Paulin, Eustacjusz i przede wszystkim Jan Chryzostom. Alegoria jest stosowana w komentarzach etiopskich, jak pokazały to choćby dwa powyżej cytowane fragmenty, ale ma według Cowleya

³⁹ Na ten temat zob. np. AYELE TEKLEHAYMANOT, *The Ethiopian Church and its christological doctrine*, Addis Ababa 1982. Pojawiające się w tym fragmencie słowo *tawāhdo* „zjednoczenie” występuje w oficjalnej nazwie Etiopskiego Kościoła Ortodoksyjnego (*Ye-Ityopya ortodoks tāwahdo betā krastīyan*).

⁴⁰ S. WIELGUS, *Badania nad Biblią w starożytności i średniowieczu*, Lublin 1990, s. 38–44, 50–55.

⁴¹ K. STOFFREGEN-PEDERSEN, *Traditional Ethiopian exegesis*, s. 295.

charakter bardziej środka homiletycznego i w żadnym momencie nie podważa wagi i realności wydarzeń biblijnych⁴².

Zakończenie

Etiopskie chrześcijaństwo jest interesującym tematem badawczym z uwagi na fakt, iż krzyżują się tam liczne wpływy kulturowe. Obok tradycji żydowskich do Etiopii przenikały wątki z tradycji kościelnych takich jak egipska (koptyjska), syryjska, grecka, łacińska czy (w nieco mniejszym stopniu niż pozostałe) ormiańska. Elementy przejęte z innych krajów były jednak zawsze przez Etiopczyków poddawane interpretacji i dostosowywane do lokalnego kontekstu. Fenomen ten daje się zawsze zaobserwować, bez względu na to czy obiektem badań jest sztuka, liturgia, hagiografia czy, jak w omawianym wypadku, egzegeza biblijna.

Sposób powstawania i ogólny wygląd komentarzy *andamta* przywodzi na myśl tradycję rabiniczną i tak zdają się postrzegać ją sami Etiopczycy. W istocie wpływa ona z tradycji egzegetycznej kościołów wschodnich ze szczególnym uwzględnieniem Antiochii. Styl i język tych tekstów jest jednak ściśle związany z lokalnym, etiopskim kontekstem.

Ethiopian comments the biblical and liturgical texts. The Bible and its exegesis in Christian Ethiopia

SUMMARY

Ethiopian Orthodox Church, as the oldest and the least know among christian communities around the world, has many elements of Ethiopian ecclesiastical tradition. One of those elements are comments of biblical and liturgical works. The only writing language in Christian Ethiopia was *gyyz* and its literature contains original works and translations from Greek or Arabian. Virtually the whole literature has ecclesiastical character. The Holy Bible was translated from Greek to Ethiopian and elements taken from others countries were always give in to interpretation and adjusted to local context. Among Ethiopian literature in *gyyz* language there are also works dedicated to Bible exegesis. Most of the comments are anonymous, nevertheless some of them are assigned to particular Church Fathers. The most important work of this genre is *Tərg^wāme Wangel* (*The Evangel Translation*) translated from Arabian to *gyyz* in the first half of XVI century, which contains comments to the Evangel of Jan Chryzostom authorship. In Ethiopian Christian literature appear also biblical comments

⁴² R. COWLEY, *Ethiopian Biblical interpretation*, s. 374–376.

written down in Amharic language so called *andāmta*. *Gyyz* was the language of literature and liturgy understood by few, in turn Amharic was language of communication. Ethiopian Church realized that to better communicate with worshipers they have to produce works in Amharic. The subject of exegesis in comments *andāmta* is mostly Holy Bible. Comments can also relate to liturgical texts, such as anaphora or hymns used in liturgy. Those kind of comments are especially valuable source of getting know Ethiopian theology.

Keywords: Ethiopian Orthodox Church, *andāmta*, Holy Bible.

Słowa kluczowe: Etiopski Kościół Ortodoksyjny, *andāmta*, Pismo Święte.